

MUKUMU
KUMUKUMU
UMU
KUMUKUMU

9 [14] 2019

EESTI KUNSTIMUUSEUMI TOIMETISED

PROCEEDINGS OF THE ART MUSEUM OF ESTONIA

Kaotatud ja leitud ruumid:
ümberpaiknemised 1990. aastate Ida-Euroopa kunstis ja ühiskonnas
Lost and Found Spaces:
Displacements in Eastern European Art and Society in the 1990s

9 [14] 2019

EESTI KUNSTIMUUSEUMI TOIMETISED

PROCEEDINGS OF THE ART MUSEUM OF ESTONIA

Kaotatud ja leitud ruumid:
ümberpaiknemised 1990. aastate Ida-Euroopa kunstis ja ühiskonnas

Lost and Found Spaces:
Displacements in Eastern European Art and Society in the 1990s

 EESTI KUNSTIMUUSEUM

KUMU

TALLINN 2019

Esikaanel: Flo Kasearu. Eesti skulptuur (ma olen surnud). 2005. Elav skulptuur Tallinna Kunstihoones. Kunstniku loal

On the cover: Flo Kasearu. Estonian Sculpture (I am dead). 2005. Living sculpture performed in Tallinn Art Hall. Courtesy of the artist

Ajakirjas avaldatud artiklid on eelretsenseeritud.

All articles published in the journal were peer-reviewed.

Toimetuskolleegium / Editorial Board:

Kristiāna Ābele, PhD (Lāti Kunstiakadeemia / Art Academy of Latvia)

Natalja Bartels, PhD (Venemaa Kunstide Akadeemia / Russian Academy of Arts)

Éva Forgács, PhD (Art Center College of Design, Pasadena, USA)

Roman Grigorjev, PhD (Riiklik Ermitaaž / State Hermitage Museum)

Sirje Helme, PhD (Eesti Kunstimuuseum / Art Museum of Estonia)

Kadi Polli (Eesti Kunstimuuseum / Art Museum of Estonia)

Elina Räsänen, PhD (Helsingi Ülikool / University of Helsinki)

Peatoimetaja / Editor-in-chief: Ivar-Kristjan Hein

Koostaja / Editor: Anu Allas

Keeletoimetajad / Language editors (Estonian text): Ester Kangur, Klaire Kolmann

Tõlkijad / Translators: Ingrid Ruudi, Martin Rünk (inglise-eesti / English-Estonian),

Kadi Sutter (eesti-inglise / Estonian-English, inglise-eesti / English-Estonian)

Ingliskeelse teksti toimetaja / Language editor (English text): Richard Adang

Kujundus / Graphic design: Mari Kaljuste (makett/design), Tuuli Aule (küljendus/layout)

Eesti Kunstimuuseumi kogusse kuuluvate teoste fotod / Photographs of works in the Art Museum of Estonia collection: Stanislav Stepaško

Trükk / Printed by: Tallinna Raamatutrükikoda

Eesti Kunstimuuseum / Art Museum of Estonia

Weizenbergi 34 / Valge 1, 10127 Tallinn, Eesti / Estonia

kunstimuuseum.ekm.ee

Täname / Acknowledgements:

© Väljaandja Eesti Kunstimuuseum 2019

© Published by the Art Museum of Estonia 2019

© Tekstide autorid / Authors of texts

ISSN 1736-5503

ISBN 978-9949-687-08-4

Sisukord / Contents

FOOKUSES / IN FOCUS

Anu Allas

- 1990. aastate ümberpaiknemised: sissejuhatus 7
- *Displacements of the 1990s: An Introduction* 11

ARTIKLID / ARTICLES

Postsotsialistlikud maastikud / Postsocialist Landscapes

Boris Buden

- Pärast (postkommunismi) kokkuvarisemist 19
- *After the Collapse (of Postcommunism)* 26

Madina Tlostanova

- Postsotsialistlikud aegruumid ja tärkav dekoloniaalne tunnetus 33
- *Postsocialist Tempo-Localities and Nascent Decolonial Sensibilities* 46

Karolina Łabowicz-Dymanus

- Kaasaegse kunsti ettevõtlus- ja turundusstrateegiad Ida-Euroopas 1990. aastatel 64
- *The Corporate and Market Strategies for Contemporary Art in Eastern Europe in the 1990s* 76

Katkestused kunstiväljal / Disruptions in Art Field

Marko Ilić

- Jugoslaavia lagunemise järgne kunst „Balkani kuristikese“ 99
- *Post-Yugoslav Art in the “Gorges of the Balkans”* 114

Aleksei Borisjonok / Aleksei Borisionok

- „Halva kunsti õppetunnid“ ja üliõpilaste meeleavaldused aastatel 1988–1992 Minskis 140
- *Lessons in Bad Art and Student Protests in Minsk in 1988–1992* 152

Julija Fomina

- Minevikust tänapäeva: leedu kunsti kureerimine 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses 171
- *From Past to Present: Curating Lithuanian Art in the Late 1980s and Early 1990s* 181

Vaatamisest ja nägemisest / On Looking and Seeing

Renata Salecl

- Kujutades kujutamatu: Tomislav Gotovaci pärand 199
- *Representing the Unrepresentable: The Legacy of Tomislav Gotovac* 206

Autorid / Authors 217

Varem ilmunud / Published Before 222

FOOKUSES
IN FOCUS

1990. aastate ümberpaiknemised: sissejuhatus

ANU ALLAS

Käesolev Eesti Kunstimuseumi Toimetiste number põhineb 2018. aasta novembris Kumu kunstimuseumis peetud konverentsil „Kaotatud ja leitud ruumid: ümberpaiknemised 1990. aastate Ida-Euroopa kunstis ja ühiskonnas“.¹ Konverentsi eesmärk oli kriitiliselt üle vaadata 1990. aastate Ida-Euroopas toimunud ühiskondlikud muutused ja kultuuri-protsessid ajal, mil see kümnend on ühtaegu piisavalt kaugel, et tekitada ajaloolist distantsi, ja piisavalt lähedane, et võimaldada vahetut kontakti sel perioodil toimunuga.

1990. aastate kunstit ja ühiskonnast mõtlemist kujundab terve hulk kinnistunud narratiive. Ometi annab see aeg endiselt põhjust uuteks tõlgendusviisideks – nii ajaloolises perspektiivis kui ka seoses käesoleva hetkega. Konverentsiga samal ajal avati Kumu 5. korrusel näitus „Salatoimikud [Üheksakümnendate kartoteek]“ (kuraatorid Eha Komissarov ja Anders Härm), mis kaevab „kümnendi süvakihtides“ ja heitis valgust varju jäänud, unustatud või kultuurimälus kaduma läinud teestele, eirates 1990. aastate kunsti kohta käivat põhinnarratiivi.² Samas on juba alates Kumu avamisest 2006. aastal muuseumile ette heidetud just selle põhinnarratiivi puudumist püsiekspositsioonist, mis lõppeb nõukogude ajaga. 1990. aastate kunst pole kaugeltki vähem tähenduslik või kõnekas kui eelnenu, ent ei kuulu nüüdseks enam kaasaegse kunsti muutlikule väljale.

„Kaotatud ja leitud ruumide“ toimumise ajaks oli sündinud otsus, et 2020. aastal laieneb Kumu 4. korruse püsiekspositsioon ka 1990. aastatele ning moodustab seega dünaamilise terviku nõukogude aja kunsti väljapanekuga. See otsus ei tähenda ainult 1990. aastate ajalukku paigutamist, vaid suuremat kontseptuaalset muutust. See „päästab“ nõukogude aja kunsti tema senisest isolatsioonist ning näitab sotsialismi koos postsotsialismiga ning samas distantseerib end viimasest kui pigem ajaloolisest, mitte enam – igatahes mitte ühemõtteliselt – praegusesse aega kuuluvast nähtusest. Siinse kogumiku avaessee kõneleb Boris Buden „postkommunismi kui globaalse seisundi halastamatust

¹ Täpsema info, konverentsi kava, ettekannete kokkuvõtted ja lingi videotele võib leida aadressilt <https://kunstimuseum.ekm.ee/kaotatud-ja-leitud-ruumid-umberpaiknemised-1990aastate-ida-euroopa-kunstis-ja-uhiskonnas/>.

² Vt: <https://kumu.ekm.ee/syndmus/salatoimikud-1990ndate-kartoteek/>.

lõpust“, mida ei asenda peale peataoleku ükski uus selgete tunnustega globaalne olukord: „Lähiajaloo tuttav maastik, kus oli nii lihtne orienteeruda, on vaikselt muutumas võõraks ja ebasõbralikuks territooriumiks, kus üha rohkem inimesi, poliitilisi jõude ja terveid ühiskondi ära eksib.“

Ruumi metafoor oli lähtepunkt ka Kumu konverentsile, mis kutsus üles 1990. aastate Ida-Euroopa kultuuri- ja ühiskondlikke protsesse ruumiliste suhete kaudu analüüsima. Ruumi ei mõistnud me seejuures mitte neutraalse pinna või anumana, kus toimuvad sündmused või kust voolab läbi aeg, vaid millenagi, mis korraldab ja väljendab võimusuhteid, annab sündmustele tähendusi ning on alati osa toimuvast. Ida-Euroopat võib vaadelda nii ühe ruumi kui ka paljude ruumide kooslusena; 1990. aastate kultuuri saab analüüsida ruumide loomise ja lõhkumise, ümberpaiknemiste ning kokkupõrgete kaudu, pöörates tähelepanu kunstimaailma võrgustikele ja institutsioonidele, uutele praktikatele, mõtteruumidele, kogukondadele ja kogemustele. Ometi leiab mitme konverentsiettekande põhjal kinnitust tõsiasi, et ruum on alati seotud ajaga ning eksisteerib ajas, mis teda kujundab ja muudab. Kui küsida ühtaegu Ida-Euroopa ja 1990. aastate järele, siis tuleb tõdeda – nagu ütleb Madina Tlostanova oma siinse kogumiku artiklis –, et tegemist on küllaltki problemaatiliste kontseptsioonidega, mis moodustavad keerulise, raskesti piiritletava aegruumi.

Ida-Euroopat võib määratleda eri viisidel: geograafiliste piiride kaudu, suhtes lääne või Lääne-Euroopaga, ühise (sotsialistliku) mineviku vaatlusel. Ent kõik need defineeritud tekitavad pigem küsimusi kui loovad kontseptuaalset tervikut või – veelgi vähem – ühist identiteeti. 1990. aastatel alguse saanud ühiskondlikud protsessid, nagu massiline liikumine idast läände ja uued võimudünaamikad globaalsel areenil, muutsid Ida-Euroopa üheks esimeseks „uue massilise kohatuse ajastu“ (Tlostanova) kuulutajaks. Selle kümnendi ajalised piirid on küll kalendriaja järgi konkreetseid, aga kui mõelda seda aega kujundanud protsessidele, siis algasid need sageli märksa varem ning võisid kesta kauem, muutes perioodi määrlemise libisevaks. 1990. aastad on ka aeg, mis kuulutas „ajaloo lõppu“, suurte ideoloogiate ja poliitilise kujutlusvõime lahustumist lääneliku liberaaldemokraatia kõikehaaravas ülimuslikkuses, olles seega lõppmänguks – kui veel kord viidata Boris Budeni artiklile – mitte ainult külmale sõjale või 20. sajandile, vaid lääne ühiskonda viimase paarisaja aasta jooksul käivitanud ühiskondlikele ideaalidele.

Kui vaadata viimasel ajal 1990. aastate Ida-Euroopa kunsti ja kultuuri teemadel peetud konverentse, seminare või avaldatud publikatsioone, siis enamasti on nende keskmes ootuspäraselt olnud kunsti ja ühiskonna suhted, nn postsotsialistlik olukord, mälu ja identiteetid, rahvuse, soo ja erinevuse küsimused, Ida-Euroopa tulevik(ud). Eestis ilmus esimene 1990. aastate kunstile keskenduv kogumik „Ülbed üheksakümnendad“³ vahetult pärast kümnendi lõppu, pöörates tähelepanu nii muutustele sotsiaalses kontekstis kui ka uutele strateegiatele ja kõneviisidele kunstiväljal. 1990. aastaid on taaskülastanud Kumu

³ Ülbed üheksakümnendad. Probleemid, teemad ja tähendused 1990. aastate eesti kunstis. Toim S. Helme, J. Saar. Tallinn: Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus, 2001.

avamisele järgnenud näitus „Kogutud kriisid“ (2006–2007, kuraatorid Hanno Soans ja Eha Komissarov), „1995“ Eesti Kaasaegse Kunsti Muuseumis (2015, kuraatorid Anders Härm ja Hanno Soans) ning juba mainitud „Salatoimikud“. Esimene neist võttis lähtepunktiks majandusliku, sümbolise ja keelelise kriisi kunstiväljal ning esitles noorema põlvkonna kunstnike uusi autoripositsioone ja varasemaga võrreldes teistlaadse kommunikatiivsuse otsinguid.⁴ „1995“ keskendus teatud võtmehetkele 1990. aastate ajaloolisel teljel, kus lävi uude ajastusse astumisel oli ületatud ning korruga manifesteerus terve hulk uusi algatusi ja nähtusi, kujundades tollase kunsti veel hierarhiseerimata paljusust.⁵

Samavõrra intrigeerivad kui tagasivaated 1990. aastate kunstile on üha sagedanev selle perioodi rohkem või vähem populaarkultuurilised käsitlused, mis uurivad kümnendi elukeskkondi ja -viise ühtaegu kirgliku ja hämmastunud etnograafipilguga. Triin Ruumeti film „Päevad, mis ajasid segadusse“ (2016) kõneleb tragikoomilise loo 1990. aastate noorte eneseotsingutest pöörasel ajajärgul. Kiur Aarma ja Raimo Jõeranna dokumentaal „Rodeo. Unistus töötatud maast“ (2018) jälgib taasiseseisvunud Eesti esimese valitsuse loomist 1990. aastate algul ning kinnitab muu hulgas, et tõde võib olla veelgi kummastavam kui väljamõeldis. Veidi enne Kumu konverentsi avas Eesti Rahva Muuseum Tartus näituse „Ise tehtud Eesti“, mis meenutas 1990. aastate argielu ja selle uute elunormidega kohanemist;⁶ aasta hiljem toimus Vilniuse MO muuseumis näitus „Liikide päritolu: 1990ndate DNA“, mis pani kunsti dialoogi lugudega igapäevaelust, „muusika, moe, turumajanduse, vast-sündinud maffia ja popkultuuriga“.⁷ Mõistagi ei ole uus huvi 1990. aastate vastu iseloomulik ainult siinsele regioonile – nii näiteks avas DDR-i Muuseum 2018. aasta augustis Berliini Alte Münzes multimeedianäituse „ninetiesberlin“. Väljapanek uuris sel kümnendil sündinud nn Berliini müüti, kaht endist poliitilist blokki ühendavas linnas tekkinud kultuurilist palangut, mis võttis kokku ja viis ellu selle aja kõige erinevamad vabanemise visioonid.⁸ 1990. aastad pakuvad ajaloo suurt draamat, meeletahutust ja nostalgiat, liikudes järk-järgult olevikust minevikku ning muutudes romantiliseks, meeletuks fiktsionaalseks maailmaks, kus kõik oli veel võimalik.

Kumu konverents koosnes neljast teemaplokist – „Ruumide jagamine“, „Ruumide teisenemine“, „Ruumide loomine“ ning „Kaotatud ja leitud ruumid“ – ja neljast peatekandest Larry Wolffilt, Renata Saleclilt, Boris Budenilt ja Madina Tlostanovalt. Ida-Euroopale või selle regiooni eri riikides (Poola, Jugoslaavia, Ungari, Venemaa, Valgevene, Leedu, Eesti) toimunud keskendunud ettekannete kõrval vaatas Larry Wolff olukorda teisest perspektiivist ja kõneles pärast külma sõja lõppu läänes tekkinud Ida-Euroopa kuvandist. Vaatamata raudse eesriide langemisele, mis justkui tähistas lääne ühiskonna (kuhu Ida-Euroopa laiemas plaanis kahtlemata kuulub) uut ühekssaamist, ei muutunud

⁴ Vt: https://kunstimuuseum.ekm.ee/wp-content/uploads/sites/7/2014/12/kumu_kogutud_kriisid_tutvustus.pdf.

⁵ Vt: <http://www.ekkm.ee/naitused/ullatuskuraatori-naitus-2/>.

⁶ Vt: <https://www.erm.ee/et/content/ise-tehtud-estli>.

⁷ Vt: <https://mo.lt/en/parodos/the-orgins-of-specias-1990s-dna/?pagen=1>.

⁸ Vt: <https://nineties.berlin/en>.

„Ida-Euroopa“ sugugi ajalooliseks nähtuseks, vaid elas ja elab kõige erinevamatel viisidel edasi lääne kujutlustes, samuti nagu „lääs“ elab edasi Ida-Euroopa kujutelmades.

Siinsesse kogumikku on koondatud valik konverentsiettekannetel põhinevaid artikleid, millest esimesed kolm esitavad laiema vaate Ida-Euroopa ühiskondlikule ja kultuurilisele olukorrale pärast Berliini müüri langemist ning järgmised kolm keskenduvad kunsti maailmale ja näituse tegemise praktikatele. Lisaks juba mainitud Boris Budeni postkommunistliku olukorra analüüsile ja Madina Tlostanova postsotsialistlike (sealhulgas kunstis väljenduvate) aegruumide vaatlusele kuulub esimesse plokki ka Karolina Łabowicz-Dymanuse ülevaade Sorose Kaasaegse Kunsti Keskuste Võrgustiku initsieeritud ümberkorraldustest 1990. aastate Ida-Euroopa kaasaegse kunsti väljal. Marko Iličići artikkel keskendub endises Jugoslaavias tegutsenud kunstnike ja rühmituste (ümber) positsioneerumisele ajal, mil Balkanit raputasid ühtaegu ühiskondliku korra kokkukukkumine ning järjestikused sõjalised konfliktid. Aleksei Borisjonok kirjutab Ida-Euroopa kunstikäsitlustes sageli tagaplaanile jäänud Nõukogude Liidu lagunemise aegse ja järgse Valgevene kunstiväljal 1980. ja 1990. aastate vahetusel toimunud muutustest üliõpilaste protestide kaudu. Julija Fomina jälgib esimeste kuraatorinäituste tausta ja dünaamikat sama kümnendivahetuse Leedus, pöörates muu hulgas tähelepanu sellele, kuidas kureerimispraktikate abil mõtestati ümber nõukogude minevikku ja tolleaegset kunsti.

Renata Salecli artikkel kogumiku lõpus toimib teatava perspektiivivahetusena ning esitab laiema panoraamiga sissevaate horvaatia kunstniku Tomislav Gotovaci intensiivsesse ja heitlikku loomingulisse teekonda läbi väga erinevate ajastute 1960. aastatest kuni 2000. aastateni. Gotovac on üks neid Ida-Euroopa kunstnikke, kes alates 1990. aastatest on kehastanud maailma jaoks selle regiooni sotsialistliku lähiajaloo varjatud ja vastalist külge: mässu, keeldumist, provokatsiooni. Samas on ta alati jäänud mõneti tabamatuks ja lahterdamatuks, põgenedes sellest rollist, mida talle omistada püüti ning näidates järjekindlalt ebakõlasid vaatamise, nägemise ja tähenduste andmise protsessis. Siinse kogumiku teiste artiklite taustal muutub Gotovaci elukäik ja looming justkui postsotsialistliku Ida-Euroopa metafooriks. See on piirkond, mis ei taha olla allutatud väljastpoolt antud definitsioonidele ega ka tingimata iseend defineerida, milles pidevalt paljastuvad representatsiooni ja tegelikkuse vahelised tühikud ning mille olemasolu on keeruline määratleda ja sama keeruline ignoreerida.

Displacements of the 1990s: An Introduction

A N U A L L A S

The current issue of the *Proceedings of the Art Museum of Estonia* is based on the conference *Lost and Found Spaces: Displacements in Eastern European Art and Society in the 1990s*, which was held at the Kumu Art Museum in November 2018.¹ The aim of the conference was to critically review the social and cultural processes that took place in Eastern Europe in the 1990s, as this decade is now far enough in the past to create some historical distance, yet close enough for most of us to have had contacts with the events of the period.

Our understanding of the art and the society of the 1990s is shaped by a number of fixed narratives. Nevertheless, the period also offers opportunities for new interpretations, both from the historical perspective and in connection with the present day. At the same time as the conference, Kumu opened an exhibition entitled *X-Files [Registry of the Nineties]* (curated by Eha Komissarov and Anders Härm) which delved into the deeper layers of the decade, disregarding the main narrative about the art of the 1990s and shedding light on art works that have been overshadowed, forgotten or have even disappeared from the cultural memory.² Since the opening of Kumu in 2006, the question has been raised as to why this main narrative of post-Soviet art is not included in the museum's permanent display of Estonian art, which ends with the Soviet era. The art of the 1990s is not less significant than what came before, but it also no longer belongs to the changing field of contemporary art.

By the time *Lost and Found Spaces* took place, the decision had already been made to extend the permanent exhibition of Estonian art on the 4th floor of Kumu in 2020 to include the 1990s, which would form a dynamic whole with the display of Soviet period art. This decision means a slightly bigger conceptual change than just historicising the 1990s. It also “saves” the art of the Soviet era from its isolation and shows socialism together with postsocialism, while distancing itself from the latter as a historical

¹ Additional information, the conference programme and the link to videos can be found at <https://kunstimuuseum.ekm.ee/en/kaotatud-ja-leitud-ruumid-umberpaiknemised-1990aastate-ida-euroopa-kunstis-ja-uhiskonnas/>.

² See <https://kumu.ekm.ee/en/syndmus/salatoimikud-1990ndate-kartoteek/>.

phenomenon, not as something belonging – at least not unambiguously – to the present day. In the opening essay of this volume, Boris Buden talks about “the grim end of post-communism as a global condition”, which has not been replaced by any other clearly definable situation except for a feeling of disorientation: “The familiar landscape of recent history, in which it was so easy to orientate, is slowly turning into a foreign, hostile land where more and more individuals, political forces and entire societies feel lost.”

The metaphor of space was a starting point for the Kumu conference, which called for an analysis of social and cultural processes in Eastern Europe in the 1990s through spatial relations and interactions. The space was not looked at as a neutral area or a container where things take place and time flows through, but as something that organises and expresses power relations, gives meanings to events and is always part of what happens. Eastern Europe can be viewed as one space but also as a conglomerate of multiple spaces; the culture of the 1990s may be analysed through creation and destruction, displacement and collision of spaces related to cultural networks and institutions, new artistic practices, imaginary spaces, communities and experiences in the art world. However, it is clear (and was persuasively argued in several conference presentations) that space is always linked to time and exists in time, which, in turn, shapes and changes space. If we look at Eastern Europe and the 1990s at the same time, then, as Madina Tlostanova writes in her article in this volume, we have to admit that those two are equally problematic concepts, making up a difficult, hard-to-define spacetime.

Eastern Europe can be defined via its geographical borders, via its relationship with the West or Western Europe, or via its common (socialist) past, but all such definitions raise more questions rather than forming a conceptual unity or – even less – a common identity. The social processes that began in the 1990s, such as the mass exodus from the East to the West or the new power dynamics in the global arena, made Eastern Europe one of the first heralds of “the era of mass displacement and unsettlement” (Tlostanova). The temporal borders of the decade are fixed by the calendar but if we think of the processes that shaped the period then these began much earlier and often lasted much longer, making the start and finish of the period uncertain. What is more, the 1990s were declared the end of history, the dissolution of great ideologies and political imagination in the overwhelming superiority of Western liberal democracy, thus becoming the end (to borrow from Boris Buden once more) of not merely the Cold War and the 20th century but also of the social ideals that had kept Western society running for the past couple of centuries.

If we look at conferences and seminars that have been held in the past few years on the Eastern European art and culture of the 1990s, or at publications on the topic, most of them focus on the relations between art and society, the postsocialist condition, memory and identities, questions of nationality, gender and differences, or the future(s) of Eastern Europe. In Estonia, the first book on the art of the 1990s, *Nosy Nineties*,³ was

³ *Nosy Nineties: Problems, Themes and Meanings in Estonian Art on 1990s*. Eds. S. Helme and J. Saar. Tallinn: Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus, 2001.

published soon after the end of the decade. The volume dealt with changes in the social context and with new strategies and approaches in the art field. The 1990s were revisited in an exhibition following the opening of Kumu, *Collected Crises* (2006–2007, curated by Hanno Soans and Eha Komissarov), as well as in the exhibitions *1995* in the Contemporary Art Museum of Estonia (2015, curated by Anders Härm and Hanno Soans) and the already mentioned *X-Files*. The first of the three exhibitions started off with a triple crisis in the field of art – economical, symbolic and idiomatic – and went on to present new artistic positions of the younger generation and the search for a different kind of communication.⁴ *1995* focused on a key moment in the 1990s after the threshold of a new era had been crossed and a variety of new initiatives and phenomena became manifest in the art field, creating its not-yet-hierarchical diversity.⁵

Just as intriguing as the retrospective exhibitions of the art of the 1990s are the increasing number of (more or less) pop cultural approaches of the period, which look at the environments and ways of living of the decade through the eyes of an enthusiastic and astonished ethnographer. Triin Ruumet's film *Päevad, mis ajasid segadusse* (*The Days That Confused*, 2016) tells a tragicomic tale of personal quests of 1990s youth in a crazy era; Kiur Aarma's and Raimo Jõerand's documentary *Rodeo. Unistus töötatud maast* (*A Rodeo: Taming A Wild Country*, 2018) follows the establishment of the first government of the newly independent Estonia in the early 1990s, proving among other things that the truth may be even stranger than fiction. Shortly before the Kumu conference, the Estonian National Museum in Tartu opened the exhibition *Ise tehtud Eesti* (*DIY Estonia*), which showed the everyday life in the 1990s and how people adapted to its new standards;⁶ a year later, the MO Museum in Vilnius held the exhibition *The Origin of Species: 1990s DNA*, initiating a dialogue between art and stories about daily life, “music, fashion, the market economy, a newly born mafia and pop culture.”⁷ Naturally, renewed interest in the 1990s is not only characteristic of this region; the DDR Museum, for instance, opened a multimedia exhibition entitled *ninetiesberlin* in Alte Münze, Berlin, in August 2018. The exhibition explored the “Berlin myth”, which was born in this decade, the cultural maelstrom that emerged in the city which united two different political blocs, summarising and realising the most varied visions of freedom of the era.⁸ The 1990s offer great drama, entertainment and nostalgia, while moving, step by step, from the present to the past and turning into a romanticised and bizarre fictional world in which everything was possible.

The Kumu conference consisted of four panels: “Negotiating Spaces”, “Transitioning Spaces”, “Creating Spaces” and “Lost and Found Spaces”, with four keynote lectures by Larry Wolff, Renata Salecl, Boris Buden and Madina Tlostanova. While most presentations

⁴ See <https://kumu.ekm.ee/en/archive/exhibitions-2006/>.

⁵ See <http://www.ekkm.ee/naitused/exhibition-by-surprise-curator/>.

⁶ See <https://www.erm.ee/en/content/diy-estonia>.

⁷ See <https://mo.lt/en/parodos/the-orgins-of-specias-1990s-dna/?pagen=1>.

⁸ See <https://nineties.berlin/en>.

focused on Eastern Europe as a whole or on various countries of the region (e.g. Poland, Yugoslavia, Hungary, Russia, Belorussia, Lithuania and Estonia), Larry Wolff looked at the situation from a different perspective, discussing the images of Eastern Europe that emerged in the West after the end of the Cold War. In spite of the fall of the Iron Curtain, which seemingly denoted the reunification of Western society (to which Eastern Europe undoubtedly belongs), “Eastern Europe” as a concept did not become merely a historical artefact, but continued living on (and still does) in multiple ways in Western imagination, just as the “West” still exists in the Eastern European imagination.

This volume includes a selection of articles which are based on the conference presentations. The first three of the articles provide a general overview of the social and cultural situation in Eastern Europe after the fall of the Berlin Wall, while the latter three focus on the art world and exhibition practices. In addition to Boris Buden’s already mentioned analysis of the postcommunist situation and Madina Tlostanova’s examination of postsocialist spacetimes (including those expressed in artistic practices), the first block includes Karolina Łabowicz-Dymanus’s overview of the reorganisation initiated by the Soros Centers for Contemporary Art Network in the Eastern European contemporary art field in the 1990s. Marko Ilić’s article deals with the (re-)positioning of artists and art groups active in the former Yugoslavia at a time when the Balkans were shaken by the collapse of existing social order and several successive military conflicts. Aleksei Borisonok writes about the changes that took place in the Belorussian art scene during and after the collapse of the Soviet Union through the student protests at the turn of the 1980s and 1990s. Julija Fomina looks at the background and dynamics of the first curated exhibitions in Lithuania at that time, showing among other things how curatorial practices reinterpreted the country’s Soviet past and art.

The final article by Renata Salecl shifts the perspective and presents a panoramic view of the intense and fluctuating creative path of the Croatian artist Tomislav Gotovac through very different eras, from the 1960s to the 2000s. Gotovac was one of the Eastern European artists who, beginning in the 1990s, personified the hidden and oppositional side of the region’s socialist past: rebellion, refusal and provocation. Then again, he always remained somewhat unclassifiable, escaping the role that was assigned to him and persevering in his attempts to show the controversies in the process of looking, seeing and creating meaning. Against the backdrop of the other articles, Gotovac’s life and oeuvre emerge as a metaphor for the postsocialist Eastern Europe. It is a region that refuses to accept definitions from outside but is not necessarily interested in defining itself either, a region that constantly reveals the gaps between representation and reality, while being both difficult to grasp and difficult to ignore.

Autorid Authors

Aleksei Borisjonok on vabakutseline kuraator, kunstiteadlane ja kriitik, kes elab ja töötab Stockholmis ning Viinis. Ta on omandanud magistrikraadi Vilniuses Euroopa Humanitaarteaduste Ülikoolis visuaal- ja kultuuriuuringute alal ning Stockholmi Ülikoolis kureerimise alal. Borisjonok on kureerinud näitusi Ÿ Galeriis, Maxim Bohdanovichi Kirjandusmuuseumis Minskis, Liljevalchs Hubbis ja Norberg Festivalil Rootsis ning osalenud Kiievi biennaalil ja paljudel teistel üritustel. Ta on Valgevene kunstiplatvormide Kalektar (<http://kalektar.org>) ja Work Hard, Play Hard (<http://workhardplay.pw>) üks asutajaid. Tema kirjutisi on avaldatud ajakirjades Partisan, Moscow Art Magazine, Springerin, Hjärnstorm, Prastory, Topos jm.

Aleksei Borisionok is an independent curator, researcher and writer who lives and works in Stockholm and Vienna. He graduated from the master's programme "Visual and Cultural Studies" at the European Humanities University in Vilnius and the master's programme "Curating Art" at Stockholm University. He has curated exhibitions in the gallery Ÿ, the Literary Museum of Maxim Bohdanovich (Minsk), Liljevachs Hubb and the Norberg Festival (Sweden); he has participated in the Kyiv School and in many other events. He co-founded Kalektar (<http://kalektar.org>), a platform for the research of Belarusian contemporary art, and "Work Hard, Play Hard" (<http://workhardplay.pw>), an annual series of events in Minsk. His texts have been published in the magazines *Partisan*, *Moscow Art Magazine*, *Springerin*, *Hjärnstorm*, *Prastory*, *Topos* and others.

Boris Buden on Berliinis tegutsev kirjanik ja kultuurikriitik. Tal on kultuuriteooria doktori-kraad Berliini Humboldti Ülikoolist. 1990. aastatel töötas ta Zagrebis ajakirja Arkzin toimetajana. Esseedes ja artiklites on ta käsitlenud filosoofia- ja poliitika- ning kultuuri- ja kunsti-kriitikaküsimusi. Ta on osalenud paljudel konverentsidel ja kunstiprojektides nii Lääne- kui ka Ida-Euroopas, Aasias ja Ameerika Ühendriikides, sh näitusel „Documenta XI“. Budeni sulest pärinevad raamatud „Barikade“ (Zagreb, 1996/1997), „Kaptolski Kolodvor“ (Belgrad, 2001), „Der Schacht von Babel“ (Berliin, 2004), „Zone des Übergangs“ (Frankfurt, 2009), „Findet Europa“ (Viin, 2015) jpt. Buden on Viinis paikneva Euroopa Progressiivse Kultuuripoliitika Instituudi kolleegiumi liige.

Boris Buden is a writer and cultural critic based in Berlin. He received his PhD in cultural theory from Humboldt University in Berlin. In the 1990s he was an editor of the magazine *Arkzin* in Zagreb. His essays and articles cover the topics of philosophy, politics and cultural and art criticism. He has participated in various conferences and art projects in Western and Eastern Europe, Asia and the USA, including *Documenta XI*. Buden is the author of *Barikade* (Zagreb, 1996/1997), *Kaptolski Kolodvor* (Belgrad, 2001), *Der Schacht von Babel* (Berlin, 2004), *Zone des Übergangs* (Frankfurt, 2009), *Findet Europa* (Viin, 2015). Buden is a permanent fellow at the European Institute of Progressive Cultural Policies, Vienna.

Julija Fomina on kunstikriitik ja kuraator. 2004. aastast alates on ta töötanud Vilniuse Kaasaegse Kunsti Keskuses. Doktorikraadi kaitses ta 2015. aastal Leedu Kultuuriuuringute Instituudis ning töötab praegu õppejõuna Kaunases Vytautas Suure Ülikoolis ja Vilniuse Ülikoolis. Fomina peamine uurimisvaldkond on näituste korraldamise ja kureerimise ajalugu. Üks tema hiljutisi artikleid pealkirjaga „How to Represent a Present?“ avaldati 2018. aastal ajakirjas *Kunstiteaduslikke Uurimusi*. Fomina oli 2016. aastal Leedu võrguajakirja *artnews.lt* kaasaegsust käsitleva numbril külalistoimetaja ning toimetas 2014. aastal ka *Acta Academiae Artium Vilmensis* erinumbril „Art and Its Publics“ (kaastoimetaja Linara Dovydaitytė). On kureerinud näitused „Veri ja muld: Must maagia raskel ajal“ (koos Anders Kreugeriga, Vilniuse Kaasaegse Kunsti Keskus, 2019), „Moraalsuse refleks“ (koos Heidi Ballet'ga, Vilniuse Kaasaegse Kunsti Keskus, 2016) ja „Vilniuse paviljon“ (Riiklik Kaasaegse Kunsti Keskus, Moskva, 2013).

Julija Fomina is an art critic and curator. Since 2004 she has worked at the Contemporary Art Centre (CAC) in Vilnius. She obtained her PhD degree at the Lithuanian Culture Research Institute in 2015 and teaches at Vytautas Magnus University in Kaunas and at Vilnius University. Her main research area is the history of exhibitions and curatorship. Her recent paper “How to Represent a Present?” was published in the Estonian magazine *Studies on Art and Architecture* in 2018. She was a guest editor of the issue on contemporaneity at the Lithuanian online magazine *artnews.lt* in 2016, and edited *Art and Its Publics*, a special issue of *Acta Academiae Artium Vilmensis* in 2014 (with Linara Dovydaitytė). She has curated the exhibitions *Blood and Soil: Dark Arts for Dark Times* (with Anders Kreuger in 2019, CAC Vilnius), *Morality Reflex* (with Heidi Ballet in 2016, CAC Vilnius), and *Vilnius Pavilion* (2013, National Centre for Contemporary Art, Moscow).

Marko Ilić on Leverhulme'i stipendiaat Londoni Ülikooli kolledži slaavi ja Ida-Euroopa uuringute keskuse juures. Tema praeguseks uurimisvaldkonnaks on kaasaegse kunsti ja poliitika kokkupuutepunktid postsotsialistlikes ühiskondades fookusega endise Jugoslaavia kontekstile. Selle uurimistöö lähtepunkt on Ilići doktoritöö, mis oli esimene ülevaatlik uurimus tudengite kultuurikeskuste nime all tuntud Jugoslaavia alternatiivsetest kunstiruumidest aastatel 1965–1989. Ilići artiklid on ilmunud ajakirjades *Third Text* ja *ARTMargins* ning ta on kirjutanud peatüki raamatusse „Collaboration and its (Dis)Contents“ (Courtauld Books Online, 2017). Praegu töötab ta monograafiaga „Self-Management: The New Art Practice in

Yugoslavia, 1966–1989⁴. Enne slaavi ja Ida-Euroopa uuringute keskusesse tööleasumist oli Ilić lektor Courtauldi Kunstiinstituudis ja kunstiajaloo assistent Newcastle'i Ülikoolis.

Marko Ilić is a Leverhulme Early Career Fellow at UCL SSEES. His current research project explores the intersections between contemporary art and politics in postsocialist societies, focusing on the post-Yugoslav context. This project stems from his PhD, which was the first comprehensive study of Yugoslavia's alternative art spaces between 1965–1989, known as Students' Cultural Centres. His articles have been published in *Third Text* and *ARTMargins*, and he contributed a chapter to *Collaboration and its (Dis)Contents* (Courtauld Books Online, 2017). He is also currently working on a monograph entitled *Self-Management: The New Art Practice in Yugoslavia, 1966–1989*. Before joining SSEES, he worked as an Associate Lecturer at the Courtauld Institute of Art and as a Teaching Fellow in Art History at Newcastle University.

Karolina Łabowicz-Dymanus sai doktorikraadi Poola Teaduste Akadeemia kunstiinstituudist, kus ta töötab koosseisuvälise õppejõuna. Ta on avaldanud raamatu „Synchronizacja w sieci. Centra Sztuki Współczesnej Sorosa – cztery modele: Budapeszt, Kijów, Tallin, Warszawa“ („Sünkroniseeritud võrgustik. Sorose Kaasaege Kunsti Keskused – neli mudelit: Budapest, Kiiev, Tallinn, Varssavi“, 2016). Tema huvivaldkondadeks on Poola kunstiteaduslikud kirjutised 1950. aastatel, nn sõltuvusjärgsuse teooriad, globaalse külma sõja kultuurilised dimensioonid, kunstiteooria ja esteetika sotsialismiajast praeguseni ning kunstnike ja institutsioonide reaktsioonid 1989. aasta järgsele transformatsioonile.

Karolina Łabowicz-Dymanus received her PhD from the Institute of Art at the Polish Academy of Sciences, where she now works as an adjunct faculty member. Her publications include the book *Synchronised over Network. Soros Centers for Contemporary Arts – four models: Budapest, Kiev, Tallinn, Warsaw* (2016, in Polish). Her research interests include the writing of art history in Poland in the 1950s, post-dependency theories, cultural dimensions of the global Cold War, theory and aesthetics of art from the socialist to the contemporary era, and artistic and institutional responses to the post-1989 transformation.

Madina Tlostanova (Lostan) on 2015. aastast töötanud postkoloniaalse feminismi professorina Linköpingi Ülikoolis. Varem oli ta Vene Teaduste Akadeemia Gorki-nimelise maailmakirjanduse instituudi vanemteadur ja kaitses seal ka mõlemad oma doktoriväitekirjad. On õpetanud mitmes Venemaa kõrgkoolis filosoofiat. Tlostanova oli 2006. ja 2011. aastal Saksa Akadeemilise Vahetusteenistuse (DAAD) külalisõppejõud Bremeni Ülikoolis; 2007.–2008. aastal töötas ta külalisteadurina Ameerika Ühendriikides Duke'i Ülikoolis ning 2013. aastal GEXceli külaliskuuri Rootsis Linköpingi Ülikoolis ja 2014. aastal Södertörni Ülikoolis. Tlostanova ise on tituleerinud end dekoloniaalseks sõnakunstnikuks, sest leiab, et loovtöodes suudab ta dekoloniaalset tunnetust paremini edasi anda kui akadeemiliste kirjutistega. Tlostanova on käsitlenud dekoloniaalseid hoiakuid postsovetlikes feministlikes teadmispõhistes praktikates raamatus „Gender Epistemologies and Eurasian Borderlands“ (Palgrave Macmillan, 2010), koos Walter Mignolaga vaadelnud võimalusi dekoloniseerida õpetamis- ja õppeasutused ning

ülkoolid raamatus „Learning to Unlearn: Decolonial Reflection from Eurasia and the Americas“ (Ohio State University Press, 2012), keskendunud postkoloniaalse ja postsotsialistliku inimeksistentsi kokkupuutepunktidele aktivistlikus kunstis raamatus „Postcolonialism and Postsocialism in Fiction and Art: Resistance and Re-existence“ (Palgrave Macmillan, 2017) ning uurinud postsovetliku ruumi tulevikuväljavaadeteta ontoloogiaid ja nende taaselemise artistitlikke (ingl *artist + activist*) võimalusi teoses „What Does It Mean to Be Post-Soviet? Decolonial Art from the Ruins of the Soviet Empire“ (2018).

Madina Tlostanova (Lostan) has been a professor of postcolonial feminisms at the Department of Thematic Studies at Linköping University in Sweden since 2015. Previously she worked as a senior researcher at the Gorky Institute of World Literature of the Russian Academy of Sciences, where she earned both of her PhDs, and she has taught philosophy at several universities in Russia. Tlostanova was a DAAD visiting professor at the University of Bremen (Germany) in 2006 and 2011, a visiting researcher at Duke University (USA) in 2007–2008, a GEXcel visiting scholar at Linköping University in 2013 and at Södertörn University in Sweden in 2014. She calls herself a decolonial verbal artist, as her creative writing often better captures the decolonial sensibility and agenda than any academic text does. Tlostanova has focused on decolonial agendas in post-Soviet feminist epistemic practices in *Gender Epistemologies and Eurasian Borderlands* (Palgrave Macmillan, 2010), has tackled, together with Walter Mignolo, the venues of decolonising teaching, learning and the university in *Learning to Unlearn: Decolonial Reflection from Eurasia and the Americas* (Ohio State University Press, 2012), has focused on the intersections of the postcolonial and postsocialist human conditions seen through activist art in *Postcolonialism and Postsocialism in Fiction and Art: Resistance and Re-existence* (Palgrave Macmillan, 2017), and has addressed the future-less ontologies of the post-Soviet space and the activist paths to their re-existence in *What Does It Mean to Be Post-Soviet? Decolonial Art from the Ruins of the Soviet Empire* (2018).

Renata Salecl on filosoof ja sotsioloog. Ta õpetab õigusjalast psühholoogiat ja psühhoanalüüsi Londoni Ülikooli Birkbecki Kolledži õigusinstituudis ning töötab vanemteadurina Sloveenias Ljubljana Ülikooli õigusteaduskonna kriminoloogiasinstituudis. Ta on ka külalislektor Cardozo Õiguskolledžis New Yorgis. Tema viimane teos „Tyranny of Choice“ (Profile Books, 2010) on tõlgitud 15 keelde ja seda esitleti TED Globali konverentsil. Salecli varasemate raamatute hulka kuuluvad „The Spoils of Freedom“ (Routledge, 1994), „(Per)versions of Love and Hate“ (Verso, 1998) ja „On Anxiety“ (Routledge, 2004).

Renata Salecl is a philosopher and sociologist. She is Professor of the Psychology and Psychoanalysis of Law at the School of Law, Birkbeck College, University of London and Senior Researcher at the Institute of Criminology at the Faculty of Law in Ljubljana, Slovenia. She is also Recurring Visiting Professor at the Cardozo School of Law in New York. Her last book, *Tyranny of Choice* (Profile Books, 2010), has been translated into 15 languages and was featured at TED Global. Her previous books include: *The Spoils of Freedom* (Routledge, 1994), *(Per)versions of Love and Hate* (Verso, 1998), and *On Anxiety* (Routledge, 2004).

Varem ilmunud
Published Before

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 1. Meistriteoste lummus. Koopia 19. sajandil. Koostaja Tiina-Mall Kreem. Kadrioru kunstimuuseum. Kevadkonverents 2006. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2007 = **Schriften des Estnischen Kunstmuseums 1. Im Bann der Meisterwerke. Die Kopie im 19. Jahrhundert.** Herausgeberin Tiina-Mall Kreem. Kunstmuseum Kadriorg. Frühjahrstagung 2006. Tallinn: Estnisches Kunstmuseum, 2007.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 2. Vene valitsejate portreed. Koostaja Aleksandra Murre. Kadrioru kunstimuuseum. Kevadkonverents 2007. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2008 = **Proceedings of the Art Museum of Estonia 2. Portraits of Russian Tsars.** Editor Aleksandra Murre. Kadriorg Art Museum. Spring Conference 2007. Tallinn: Art Museum of Estonia, 2008.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 3. Ühest sajandist teise. Kristjan ja Paul Raud. Koostaja Mai Levin. Kumu kunstimuuseum. Sügiskonverents 2006. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2008 = **Proceedings of the Art Museum of Estonia 3. From One Century to the Next. Kristjan and Paul Raud.** Editor Mai Levin. Kumu Art Museum. Autumn Conference 2006. Tallinn: Art Museum of Estonia, 2008.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 4. Erinevad modernismid, erinevad avangardid. Keska ja Ida-Euroopa kunstiprobleemid pärast Teist maailmasõda. Toimetaja Sirje Helme. Kumu kunstimuuseum. Sügiskonverents 2007. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2009 = **Proceedings of the Art Museum of Estonia 4. Different Modernisms, Different Avant-Gardes. Problems in Central and Eastern European Art after World War II.** Editor Sirje Helme. Kumu Art Museum. Autumn Conference 2007. Tallinn: Art Museum of Estonia, 2009.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 5. Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis. Koostaja Kadi Polli. Kadrioru kunstimuuseum. Kevadkonverents 2008. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2009 = **Schriften des Estnischen Kunstmuseums 5. Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst.** Herausgeberin Kadi Polli. Kunstmuseum Kadriorg. Frühjahrstagung 2008. Tallinn: Estnisches Kunstmuseum, 2009.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 1 [6]. Balti biidermeier. Panoraame ja lähivaatlusi. Toimetajad Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem. Kadrioru kunstimuuseum. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2011 = **Proceedings of the Art Museum of Estonia 1 [6]. Baltic Biedermeier. Panoramas and Introspections.** Editors Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem. Kadriorg Art Museum. Tallinn: Art Museum of Estonia, 2011.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 2 [7]. Tehniline kunstiajalugu – kunstiajaloo tehnikad? Koostaja Greta Koppel. Kadrioru kunstimuuseum. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2012 = **Proceedings of the Art. Museum of Estonia 2 [7]. Technical Art History – Technics of Art History?** Editor Greta Koppel. Kadrioru Art Museum. Tallinn: Art Museum of Estonia, 2012.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 3 [8]. Kunst ja reaals poliitika. Koostaja Sirje Helme. Kumu kunstimuuseum. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2013 = **Proceedings of the Art Museum of Estonia 3 [8]. Art and Political Reality.** Editor Sirje Helme. Kumu Art Museum. Tallinn: Art Museum of Estonia, 2013.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 4 [9]. Naishunstnik ja tema aeg. Koostaja Kersti Koll. Adamson-Ericu muuseum. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2014 = **Proceedings of the Art Museum of Estonia 4 [9]. A Woman Artist and Her Time.** Editor Kersti Koll. Adamson-Eric Museum. Tallinn: Art Museum of Estonia, 2014.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 5 [10]. Kunstnik ja Kleio. Ajalugu kunstis 19. sajandil. Koostaja Tiina-Mall Kreem. Kadrioru kunstimuuseum. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2015 = **Proceedings of the Art Museum of Estonia 5 [10]. The Artist and Clio. History and Art in the 19th Century.** Editor Tiina-Mall Kreem. Kadrioru Art Museum. Tallinn: Art Museum of Estonia, 2015 = *Schriften des Estnischen Kunstmuseum 5 [10]. Der Künstler und Klio. Geschichte und Kunst im 19. Jahrhundert.* Herausgeberin Tiina-Mall Kreem. Kunstmuseum Kadrioru. Tallinn: Estnisches Kunstmuseum, 2015.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 6 [11]. Jagatud praktikad. Kunstiliikide põimumised sotsialistliku Ida-Euroopa kultuuris. Koostaja Anu Allas. Kumu kunstimuuseum. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2016 = **Proceedings of the Art Museum of Estonia 6 [11]. Shared Practices: the Intertwinement of the Arts in the Culture of Socialist Eastern Europe.** Editor Anu Allas. Kumu Art Museum. Tallinn: Art Museum of Estonia, 2016.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 7 [12]. Natuuri rikkus. Loodusläheduse idee ja Düsseldorfis maalikoolkond. Koostaja Tiina Abel. Kumu kunstimuuseum. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2017 = **Schriften des Estnischen Kunstmuseum 7 [12]. Der Reichtum der Natur. Die Idee der Naturnähe und die Düsseldorfer Malerschule.** Herausgeberin Tiina Abel. Kunstmuseum Kumu. Tallinn: Estnisches Kunstmuseum, 2017.

Eesti Kunstimuuseumi Toimetised 8 [13]. Uurimusi Eesti Kunstimuuseumi kogudest. Koostajad Kersti Kuldna-Türkson, Ulrika Jõemägi. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2018 = **Proceedings of the Art Museum of Estonia 8 [13]. Papers on the Collections of the Art Museum of Estonia.** Editors Kersti Kuldna-Türkson and Ulrika Jõemägi. Tallinn: Art Museum of Estonia, 2018